

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

Костицький Михайло Васильович –
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, член-кореспондент
НАПН України, заслужений юрист України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ*

Розглянуто актуальні питання методології юридичної науки, зв'язок методу, методики й методології, відстоюється право вченого на вибір методології, стверджується не ієрархічний, а "горизонтальний" зв'язок між різного роду методологіями.

Ключові слова: метод; методика; методологія; діалектика; синергетика; методологія юриспруденції.

Рассмотрено актуальные вопросы методологии юридической науки, связь метода, методики и методологии, подчеркивается право ученого выбирать методологию, утверждается не иерархическая, а "горизонтальная" связь между разными методологиями.

Ключевые слова: метод; методика; методологія; діалектика; синергетика; методологія юриспруденції.

Current issues of methodology of legal science, communication methods, techniques and methodology advocated the right of the scientist to choose the methodology states is not hierarchical, and "horizontal" relationship between the various methodologies.

Keywords: method; technique; methodology; dialectic; synergetics; the methodology of jurisprudence.

Автор уже неодноразово аналізував методи і методологію юридичних наук [1; 2]. Однак ця проблема не може вичерпуватися кількома статтями чи навіть монографіями. Оскільки всі автори дисертацій, більшість авторів монографій, посібників, підручників розглядають

*За матеріалами доповіді, проголошеної на методологічному семінарі в Національній академії внутрішніх справ (м. Київ) 24 січня 2013 р.

методологію, розуміючи під нею все, що завгодно, тільки не вчення, світогляд, теорію.

Проблеми методології юридичної науки особливо гостро стали актуальними в ХХ ст., насамперед, у Радянському Союзі, де повсюдно впродовж 70 років насаджувалася методологія матеріалістичної діалектики. Монометодологічний підхід не витримав випробувань часу. Незважаючи на ґрунтовні роботи, опубліковані такими визначними вченими, як Сергій Алексєєв, Андрій Васильєв, Володимир Казмірчук, Джингір Керімов, Микола Козюбра, Володимир Копейчиков, Радомир Лукач, Олександр Маноха, Валдек Нарєсянц, Петро Недбайло, Наталія Прозорова, Петро Рабінович, Володимир Сирих, Валентин Соркін, Михайло Строгович, Євгенія Тихонова та деяких інших, проблеми методології юриспруденції, на мій погляд, не були розв'язані. І не тому, що ці та інші вчені не були достатньо кваліфіковані, а тому, що ці проблеми не могли бути розв'язаними в принципі.

Починаючи з 80-х років, вийшла і низка моїх праць, присвячених методології та методиці історико-правового, юридичного й психологічного пізнання. Очевидно, що зазначене вище стосується і мене як ученого. Так чому методологічні проблеми юридичної науки не були розв'язані?

Видається тому, що монометодологічний підхід, а саме підхід до пізнання в юриспруденції винятково з позицій "матеріалістичної" діалектики безвихідний, оскільки немає ні матеріалістичної, ні ідеалістичної діалектики, а є діалектика як філософська концептуалізація розвитку усвідомленого в онтологічному (буттєвому) і в логіко-понятійному сенсі, яка є вченням, теорією, методологією, методом. Основи діалектики заклад давньогрецький філософ Геракліт (540–480 рр. до н. е.), який, до речі, проходив багаторічне навчання чи стажування у вавилонських жерців, де й "набрився" діалектики. Основою всього в Геракліта є вогонь. Видається, що ми сприймали цей "вогонь" як фізико-хімічний процес, який відбувається в умовах прогресуючого самоприскорення, пов'язаного з накопиченням та виділенням тепла та світла внаслідок окислення того, що горить і згорає.

Вогонь Геракліта наділений життям, свідомістю, провіденційною волею і "править всесвітом" під іменем "Перун" (?). Він є носієм космічного правосуддя, виступає Суддею, карає грішників у кінці часів, протистоїть тілесному, плотському, тобто є своєрідним космічним духом. Людина, за Гераклітом, як і Космос, складається із світла й темноти (ночі) – духу й тіла. У ній по чергово, як і в природі, домінує то одне, то інше.

Діалектика Геракліта виявлялася в тому, що основою фізичного світу є протирух різних станів і форм вогню, визначені Логосом. Останній же творить словом, тобто самим сенсом Буття. А таким сенсом є завжди, всюди і в основі всього боротьба протилежностей і їх єдність.

У розвиток діалектики зробив свій внесок також Сократ, а пізніше – його учень Платон. За Сократом діалектика – це вміння пізнаючого вести діалог, спір з іншими мислителями. Ті, хто володіють у теорії і на практиці методом розділяти предмети за родами є, на думку мудреця, щасливими і вельми здібними до діалектики.

Про діалектичність мислення Платона свідчить хоча б стиль викладу його книг: вони подаються діалогами, у яких є зв'язка, протилежні висловлювання учасників спору, аргументація і синтез, як інтеграція протилежностей.

Значний внесок у розвиток діалектики зробили Рене де Карт, Барух Спіноза, Готфрід Вільгельм Лейбніц. Однак найбільший розвиток діалектика отримала у філософській системі Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. За Г. В. Ф. Гегелем діалектика розуміється як метод віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях. Г. В. Ф. Гегелем уточнено закони й категорії діалектики. Цим його творчим доробком ми користуємося і сьогодні.

Діалектичний метод за Г. В. Ф. Гегелем базується на раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей та розвитку. Цей метод розкриває істинну суть предметів і явищ, показуючи однобічність розумового пізнання. Суперечність, за Г. В. Ф. Гегелем, є життєдайною силою всього існуючого і вона є і в Бутті, і в Природі, у відображенні, пізнанні, мові та мисленні. Рух, розвиток, прогрес можливі лише тому, що містять у собі суперечності [3, с. 201–203].

У Г. В. Ф. Гегеля діалектика перестає бути лише методом, а стає методологією пізнання. І такий підхід до діалектики був запозичений марксизмом з тим уточненням, що марксистська діалектика стала називатися "матеріалістичною". Навіть Карл Маркс уважав, що гегелівська діалектика є наукою про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і мислення; для неї немає нічого раз і назавжди встановленого, безумовного і святого. Розвинувши діалектику Г. В. Ф. Гегеля, а не "поставивши її з голови на ноги", як писали послідовники Маркса, він стверджував, що "діалектичний матеріалізм" вже не потребує іншої філософії, що стояла б над іншими науками.

Після К. Маркса "матеріалістична діалектика" змінила собою всю філософію, а завдяки Й. Сталіну "матеріалістична діалектика" ще й була поділена на "діалектичний" та "історичний" матеріалізм.

"Матеріалістична" діалектика є філософією об'єктивістського типу, сформульованою в роботах Фрідріха Енгельса "Анти-Дюрінг" і "Діалектика природи", Володимира Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм" та "Філософські зошити", Йосипа Сталіна "Про діалектичний і історичний матеріалізм". Філософія фундаторів марксизму-ленінізму є спекулятивно проінтерпретованою діалектикою Г. В. Ф. Гегеля та ще й поставлена на службу ідеології. Як показує досвід середньовіччя і "залізного віку" – ХІХ ст., філософія не може бути прислужницею ні теології, ні науки, ні ідеології. Хоча у ХХ ст. так звана "матеріалістична діалектика" набула в країнах "соціалістичного табору" статусу символу віри, який мусив прийматися без критики й застережень як єдину правильний, була філософською та ідеологічною догмою.

Продовжуючи виклад матеріалу, доцільно розглянути питання про поняття, терміни. Уважаю, що метод слід розуміти (грец. μέθοδος – шлях до чогось, прослідковування, дослідження) як сукупність прийомів і операцій, з допомогою яких здійснюється пізнання. Метод – це інструмент.

Методика – це вчення про сукупність прийомів, способів і організацію застосування методів наукового пізнання. Іншими словами,

методика – технологія наукового пізнання, що здійснюється з допомогою певних методів.

Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою.

Тобто є метод, методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого – можуть існувати доволі автономно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватися в більшості наук, незважаючи на те, що він, на мій погляд, найбільше пов'язаний з позитивістською методологією, емпіризмом. Тобто, щоб спостерігати за природою, соціумом, процесами і явищами, у них не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста.

Досьгодні філософи й теоретики не можуть дійти єдності поглядів щодо методу, методики й методології. Так, Євген Ушаков у підручнику "Вступ до філософії і методології науки" пише про "методологічні установки", "приписи філософського характеру", "норми філософського характеру" тощо [4, с. 96]. У колективному навчальному посібнику "Філософія і методологія науки" за ред. В. І. Купцова [5], йдеться про що завгодно: про образ науки, її виникнення, НТП, зв'язок науки і філософії, історію науки тощо. Лише власне про методологію немає нічого. Таку ж "скромність" виявляють і автори навчального посібника "Філософія науки" за ред. С. А. Лебедева [6], співавторами якого є такі відомі вчені, як В. В. Ільїн, Б. Г. Юдін, Ф. В. Лазарєв. У фундаментальному виданні обсягом 730 сторінок йдеться про "філософський метод" науки, але нічого не зазначено про методологію. І це при тому, що один з авторів – Б. Г. Юдін був співавтором чотири томної Нової філософської енциклопедії та багато писав про методологію. Невже філософи такого рангу не розуміють, що філософії як науки без методології не існує? Думаю, що це не так. Напевно, будучи інтерпретаторами й коментаторами матеріалістичної діалектики як методології в минулому, сьогодні "дмухають на холодне" – уникають згадувати про будь-яку методологію.

Методологія не так уже давно, зокрема, у працях Павла Копніна, трактувалася як вияв триєдності (прямо "свята трійця"): логіки, методології і теорії пізнання. Це було свого роду нібито продовження міркувань В. Леніна про діалектику Г. В. Ф. Гегеля. Хоча, якщо в Г. В. Ф. Гегеля дещо є на цю тему, то у В. Леніна я не знайшов нічого. Тобто йому приписується те, що в нього і близько немає. Звичайно, між логікою, методологією і теорією пізнання існує зв'язок. Але вони не тотожні одна одній.

Спрощуючи проблему (з дидактичною метою), логіку можна розуміти як методику пізнання, методологію як його фундамент, а теорію пізнання як учення про зміст, особливості й засоби пізнання.

В одній з останніх монографічних робіт з методології юриспруденції автор, на підставі різних визначень методології, класифікує їх так:

- 1) учення про структуру, логічну організацію, методи й засоби діяльності;
- 2) систему принципів і способів організації;

- 3) систему підходів, методів і засобів;
- 4) сукупність підходів, способів, прийомів і процедур;
- 5) учення про структуру, логічну організацію, методи, засоби й форми діяльності.

Можна підтримати викладену автором критику визначень поняття "методологія", що наводяться як у філософській, так і галузевій науковій літературі. Звичайно, наведені визначення, зокрема "методологія є дисципліна про загальні принципи і форми організації мислення і діяльності" (мислення і діяльність – предмет психології, а не методології, а їх "організація" – це або менеджмент мислення (?), або абсурд), чи "методологія є дескриптивна (описова) та нормативна (прескриптивна)", можуть бути потрактовані як спекуляції "кабінетного" розуму.

Однак і згадуваний автор дає визначення методології як вчення про структуру, логічну організацію, засоби й форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ. Він зазначає, що це визначення "...детермінує предмет методології – організацію діяльності" [7].

Отже, хоч у дефініції і є слово "вчення", але воно належить до технології пізнання або, іншими словами, до методики. І жодної методології в цьому визначенні немає. Тобто все це є те, що слід віднести до методики.

Як уже було зазначено, у радянський період уся марксистсько-ленінська філософія трактувалася як методологія.

Сьогодні також багато вчених визнають філософію права як методологію правознавства (Д. Керімов пише про філософію права як частину теорії права).

Звичайно, філософські теорії, учення (окремі) можуть застосовуватись як методологія пізнання. Але філософія – це не лише теорія і вчення, це – історія філософії, етики, естетики, політична філософія (вся) як світоглядний комплекс не може виступати методологією. Інакше ми мали б справу зі світоглядним "вінегретом" чи абсурдною світоглядною мозаїкою.

Існував і зворотний підхід, коли філософію прагнули замінити методологією. Цей підхід пов'язаний з діяльністю видатного філософа, психолога і панметодолога Георгія Щедровицького, який з 50-х років минулого століття запроваджував "системо-мислєдіяльнєсну методологію", на основі якої він і його послідовники проводили "організаційно-діяльнісні ігри".

Методологія, за Г. Щедровицьким, виступає рамкою всієї мислєдіяльності. Він повторює нібито проголошену Г. В. Ф. Гегелем, К. Марксом і В. Ленініним тезу, що не потрібно трьох слів, що онтологія, логіка й теорія пізнання єдині, що це – одна логіка [8, с. 221]. Водночас він виступав проти заміни філософії і методології теорією інформатики, інформатикою, трактування філософії і методології як різних видів інформаційного поля [8, с. 519]. Учений не відкидав історії філософії, етики, естетики як складових філософії. Його розуміння методології зводилося до застосування її на практиці: педагогічній, діяльнісній (психологічній) і, нарешті, в "організаційно-діяльнісних іграх". Тобто його методологія "працювала" в "практичній" філософії. І навіть тут поставити

знак рівності між методологією і “практичною” філософією проблематично. Тим більше не може бути знаку рівності між методологією і “теоретичною” філософією.

Є й інший підхід – відмова від будь-якої методології. Так, відомий мислитель ХХ ст. Бертран Рассел у роботі “Релігія і наука” заперечує підхід до наукових досліджень, що ґрунтується на філософських чи наукових теоріях, дедукцію (тобто логіку), застосування із загальних положень і принципів і до конкретних дослідницьких проблем. Він наводить тут паралель між середньовічною теологією, яка була загальною світоглядною теорією і установкою для [9, с. 132–135]. Загальнотеоретичні (і методологічні. – М. К.) установки виступають тими самими “теологічними” обмеженнями для наукового пізнання як теологія в середні віки для науки (“матеріалістична” діалектика протягом 70 років відігравала ту саму роль). Тому, за Б. Расселом, жодної методології не потрібно.

Підтвердження ідей Б. Рассела можна знайти в статті Льва Мельникова “Наука чи технологія”, який указує, що не лише без будь-якої методології, а й без теорії (науки) здійснено найграндіозніші проекти в історії людства. Яка теорія і методологія лежала в основі будівництва Вавилонської вежі, пірамід, Великого китайського муру, римських бань і акведуків, храмів Карнака, вироблення ракет, забезпечення польотів у космос? [10]. Їх будували й конструювали дилетанти, інженери, технологи, винахідники, самоучки. Так, Сергій Корольов не писав докторської дисертації, йому зарахували як докторську винахід певної моделі ракети. А в Академію наук СРСР його та інших ракетників загалом не хотіли пускати. Ніхто з них ученими і не був, і такими себе не вважали. Вони були конструкторами й технологами.

То чи потрібна методологія в юридичному та будь-якому іншому науковому пізнанні? Відповідь діалектична: 1) “так”, 2) “ні”, 3) “так – ні” одночасно.

А в заперечення тез Б. Рассела, Л. Мельникова свідчить розвиток теоретичної фізики як бази нанотехнологій та синергетики як методологічної основи новітнього синтезу наук.

Декілька слів про синергетику. Синергетика – це міждисциплінарний напрям, що виник у 70-ті роки ХХ ст. та мав на меті пізнання загальних законів і принципів, що лежать в основі самоорганізації в природі, різних її складових: у фізиці, хімії, біології, техніці, соціумі.

Самоорганізацію розуміють як виникнення просторово-часових структур макросвіту в складних нелінійних системах, що перебувають у далеких від рівноваги станах, близьких до критичних точок (біфуркації), коли стан системи стає нестійким. При цьому навіть при незначному впливові (флуктуації) система може різко змінювати свій стан. Цей період характеризується як виникнення порядку з хаосу. У синергетиці є поширена трактовка нелінійного розвитку, критика жорсткого детермінізму.

Синергетика пропонує якісно іншу картину світу, ніж та, що лежить в основі класичної науки та пов'язана з іменами Ньютона та Ейнштейна, тобто науки, що ґрунтується не лише на класичній теорії механіки Ньютона і квантово-релятивістській концепції Бора, Ейнштейна, яку ще називають некласичною. Настає відмова від уявлення світу, що

базується на елементарних частинках – цеглинках матерії в користь картини світу як сукупності нелінійних процесів.

Синергетика пов'язана з іменами В. Аршинова, І. Пригожина, І. Стенгерса, Г. Хакена та ін.

Для синергетики притаманні фундаментальні принципи:

- 1) два структурні принципи буття: гомеостатичність; ієрархічність;
- 2) п'ять принципів становлення: нелінійність; нестійкість; незамкнутість; динамічна ієрархічність; спостережливність.

Застосування цих принципів уможливорює розглядати метафорично дві самоорганізовані лабораторії: "лабораторію природи" і "лабораторію культури" [11, с. 74–76].

У першій твориться і змінюється світ, а наука розшифровує закони природи. У другій, де поряд з природою (умовно-живою і неживою), людина творить антропосферу. Вона її творить самореферентно, самокреативно, у режимі комунікації та самоорганізації. Людина (свідомо чи несвідомо) виступає тут творцем, засобом і об'єктом діяльності. Змінюється стратегія отримання емпіричного знання – не треба, а іноді заборонено ставити активні соціальні й психологічні експерименти. Досить створити інформаційні бази даних антропої сфери (а крива вивезе?). Тобто розвиток соціуму відбувається внутрішніми вибухами, флуктуаціями і завдяки самоорганізації буде прогресувати. Постає запитання: чи може синергетика як теорія, яка "працює" і в космосі, і в мікросвіті, бути застосована в юриспруденції? Чи не буде це спроба застосувати до соціуму чергову теорію, розроблену в надрах фізики чи математики? Адже пройдено етапи механіцизму, фізикалізму, намагання "побачити" соціум через призму кібернетики, інформатики, теорії систем. Чи не є сучасне захоплення синергетикою провадженням того, що вже мало місце? Значна частина гуманітаріїв відкидають застосування в гуманітарному пізнанні теорій і вчень, запозичених із природничої сфери. Чого варта одна війна фундаторів марксизму-ленінізму з фізіократами чи фізикалістами? Ситуація в юриспруденції ще складніша. Частина теоретиків-юристів загалом відкидає зв'язок юридичної науки не лише з природничими, а й філософськими науками. Вважається правилом поганого тону говорити чи писати про зв'язок етики і юридичної науки або про імперативну вимогу етичності "людських" законів (прийнятих парламентами, правителями чи референдумами).

Я вже розглядав питання про зв'язок останніх із законами космосу, природи та етики [12]. Щоправда, значної підтримки ці ідеї серед учених-юристів не отримали. Вважаю, що так званий відрив "живої" і "мертвої" природи, Матерії і Духу, Буття і Свідомості, соціуму й природи безпідставні. Згадуючи четвертий закон Коммонера, згідно з яким "все пов'язано зі всім", можна стверджувати, що вказаний вище розрив безпідставний. Взяти хоча б здобутки етології і зоопсихології – багато з того, що вважається винятково особливостями людської поведінки, у тому числі в соціумі, чи наявність певних правил, які її регулюють, ми знаходимо у "братів наших менших" – у тваринному світі. Та й всезагальний другий принцип (закон) термодинаміки ми

прослідковуємо і в соціумі – створена система, суспільна організація, правова система неминуче має час зародження, апогею та занепаду.

Тому застосування синергетики як методології юридичної науки є правомірним. Хіба не є напівдикість, неорганізованість древніх людей синергетичним хаосом? Хіба на певному часовому відтинку не доходять люди та точки біфуркації, за якою настає прогресуюча соціальна організація, творення суспільних інституцій держави, права і, нарешті, закону? Очевидно, що головним інструментом творення порядку з хаосу є самоорганізація людей. Згадаймо в цьому контексті самоврядування, самоуправління, якого ще немає повною мірою в Україні. Людям потрібна інформація про те, що вони можуть самоорганізуватися та брати відповідальність на себе! І така інформація є передумовою творення порядку з хаосу (неорганізованості).

А в більших масштабах засади синергетики корелюються з теорією пасіонарного вибуху Льва Гумільова: у певний період у житті етносу він настає і етнос виходить на авансцену історії, і діє там дев'ять – одинадцять століть, а потім сходить зі сцени.

Ми застосовуємо історичну методологію, або від Г. В. Ф. Гереля логико-історичну методологію, насамперед, в історико-правових науках. Але що ми тут маємо? У зв'язку з працями академіка Фоменка та журналістськими екскурсіями Бушкова, в історичній науці настає хаос. Фоменко переносить античність у середньовіччя, "зсуває" біблійну хронологію на вісімнадцять століть, Ісуса Христа переносить в XII–XIII ст. нашої ери, а Бушков стверджує, що ніякої татаро-монгольської навали не було, а хан Батий – це Олександр Невський. Голова кругом іде. І метод Фоменка – метод історичного паралелізму створює таке непорозуміння у світогляді, що порушує всю схему розвитку цивілізації [13].

У цьому контексті руйнується і вся періодизація, прийнята в історії держави і права, історії філософії права, історії політико-правових учень. Пройгнорувати ці новоявлені теорії неможливо – вони створені із застосуванням об'єктивного (?) математичного аналізу. Прийняти їх – перекреслити все, що було напрацьоване століттями. Потрібна ґрунтовна і тривала дискусія, а може, й ревізія напрацьованого.

Таким чином, застосування нових методологій чи методів природничих наук в юридичній та інших гуманітарних науках є не лише позитивним моментом, а може приховувати серйозну світоглядну проблему.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що коли йдеться про методологію в юридичній науці, то необхідно відмовитися від ієрархій методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології слід "розташувати" по горизонталі й використовувати їх може вчений за власним вибором. Це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична чи інша методологія. Не обов'язково зашорювати себе методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у розумних, звичайно, межах), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів. Методологія як учення необхідна, насамперед, ученому для розвитку наукового світогляду, який не обов'язково має бути "правовірним" діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Костицький М. В. Філософсько-правові питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – 2011. – № 2.
2. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки // М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – 2012. – № 1.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : [в 3 т.] / Гегель Г. В. Ф. – М. : Мысль, 1974.
4. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : [учеб.] / Ушаков Е. В. – М. : Экзамен, 2005.
5. Философия и методология науки : [учеб. пособие] / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996.
6. Философия науки : [учеб. пособие] / под ред. С. А. Лебедева. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Академический проспект "Альма Матер", 2007.
7. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / Кельман М. С. – Т. : Терно-граф, 2011.
8. Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / ред.-сост. А. А. Пископфель и др. – М. : Шк. культ. политики, 1997.
9. Рассел Б. Почему я не христианин / Бертран Рассел. – М. : Политиздат, 1987.
10. Мельников Л. Наука и технология / Лев Мельников // Наука и религия. – 2010. – № 6.
11. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и образовании / Буданов В. Г. – [3-е изд., доп.]. – М. : Книж. дом "Либроком", 2009.
12. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права. Академічні читання. Вип. 15 / М. В. Костицький. – К. : АПРН України; Київ. регіонал. центр, 2010.
13. Фоменко А. Т. Античность – это Средневековье / Фоменко А. Т. – СПб. : Изд. дом "Нева", 2005.